

MOLNÁR Gábor
egyetemi docens

Kaposvári Egyetem, Pedagógiai Kar, Kaposvár

associate professor

**Kaposvár University, Faculty of Pedagogy, Kaposvár,
Hungary**

email: molnar.gabor@ke.hu

**A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK RENDSZERE ÉS
A TÁRSADALOMELMÉLET**

**SOCIAL THEORY AND THE SYSTEM OF SOCIAL
SCIENCES**

ABSTRACT

The paper compares three historical reconstructions of the differentiation and institutionalization process of the main modern social science disciplines during the 19th and early 20th centuries, offered by Immanuel Wallerstein (and the Gulbenkian Commission), Eric R. Wolf, and Jürgen Habermas. All three regards it as a process based on the social construction of distinctions between respective domains, most importantly – in the case of economics, political science and sociology – a separation of the state, the market and civil society. However, Wolf and, somewhat less unambiguously, Wallerstein take a realist stance in rejecting this separation as artificial. Habermas, on the other hand, partially accepts it, based on his theory of the uncoupling of system and lifeworld. The second part of the paper considers the issue of social science systematics from the perspective of the (more or less systems theory oriented) social theories of Talcott Parsons, Niklas Luhmann and Habermas. It is argued that creating social theory as some kind of metadisciplinary social science provides these thinkers a unifying point of view, from which disciplinized knowledge may prove to be, instead of a shortcoming to be overcome or a liability to get rid of, a promising resource. This conception of a metadisciplinary social theory legitimizes Parsons', Luhmann's and Habermas' practice of using a very ample empirical basis in their theory building. That is why, in the author's opinion, we should incorporate it into the program of „opening the social sciences” devised by the Gulbenkian Commission.

Kulcsszavak:társadalomtudományok rendszertana, tudományköziség, a Gulbenkian Bizottság jelentése, társadalomelmélet, rendszerelmélet, szociális konstruktivizmus

Keynotes:systematics of the social sciences, multidisciplinary, the Gulbenkian Commission Report, social theory, systems theory, social constructionism

1. Szeparációs szorongás a társadalomtudományokban

Immár negyedszázada, hogy a portugál Calouste Gulbenkian Alapítvány megbízásából Immanuel Wallerstein kilenc neves, a társadalom-, a természet- és a bölcsészettudományok területét (és négy kontinenst) képviselő kollégájával együtt két éves bizottsági munka keretében áttekintette a társadalomtudományok kialakulását, korabeli helyzetét, majd javaslatokat fogalmazott meg „szerkezeti átalakításokra.” A bizottság munkájának eredményét a következő évben, 1996-ban könyv formájában is közzétették *Open the Social Sciences* címmel.¹ Ugyanakkor Wallerstein már 1995-ben publikálta a főbb megállapításokat a *Social Research* folyóiratban, majd 1998-ban, a Nemzetközi Szociológiai Társaság elnökeként a montreali 14. szociológiai világtalálkozón tartott elnöki beszédében is visszatért rá.² A bizottsági jelentésnek az 1945-et megelőző időszakra vonatkozó első fejezete előbb a társadalomtudományok mint a természet- és a bölcsészettudományoktól elkülönülő harmadik tudománycsoport kialakulásának folyamatát rekonstruálja, majd a tág értelemben vett társadalomtudományokon belüli tagolódások megjelenését. Ez utóbbi elemzéseik szerint három tengely vagy választóvonal mentén ment végbe: (1) a nyugati/nem-nyugati dimenzió az európai civilizáción kívüli világot vizsgáló antropológiát és orientaliztikát választotta el a többi, alapvetően eurocentrikus társadalomtudománytól, (2) az utóbbiakon belül a múlt/jelen tengely a történettudomány és a nomotetikus társadalomtudományok elkülönülésének az alapja volt, míg (3) az európai típusú modernizáció jelenére fókuszáló három fő nomotetikus társadalomtudomány, vagyis a gazdaságtudomány, a politikatudomány és a szociológia elkülönülése az állam, a piac és a polgári/civil társadalom megkülönböztetésén alapult. Végül kitérnek arra is, hogy három másik potenciális jelölt, a földrajztudomány, a pszichológia és a jogtudomány hogyan s miért maradt ki a társadalomtudományok ekképp kanonizált rendjéből.

Ami a társadalomtudományokon belüli harmadik elkülönülést illeti, Némedi Dénes a következőképpen foglalja össze Wallerstein munkatársai érvelését:

„az állam/piac/(civil) társadalom társadalomtörténetileg valós újkori elkülönülésének megfelel a politikatudomány, a gazdaságtudomány és a szociológia elkülönülése. A 20. század végi társadalmi világban azonban úgy mond fenntarthatatlan ez a 'klasszikus' hármasság és ez kérdésessé teszi magának a tudományos rendnek elképzelt szerkezetét is.”³

A következő bekezdésben némiképp kibontja az értelmezést Némedi:

„A társadalom-gazdaság-politika tagolódás hármasszerkezete nem tárgyiassított 'létszféákat' jelöl ki. Az intézményképzés, a politikai gyakorlat és a nyilvános diskurzus során kialakított tagolódásról van szó, amelynek megvan a sajátos realitása, de semmiképpen sem társas világ 'természetes' rendje. A tudomány diszciplináris tagolódása és a társas világ intézményes tagolódása közötti viszony sem tekinthető egyszerűen leképezési viszonyoknak. Fogalmazzunk inkább úgy, hogy volt egy olyan történeti helyzet, amelyben az uralkodó diskurzus és intézményi gyakorlat ebben a hármasságban tagolta a környező világot, és éppen ezért a megfigyelő számára úgy tűnhetett, hogy a polgári rend 'természetes' módon rendeződik el ebben a struktúrában.”⁴

Úgy tűnik, hogy Némedi egy kérdésben egyértelműen túlinterpretálja Wallerstein, illetve a bizottság érvelését. Ha közelebbről szemügyre vesszük ugyanis vonatkozó elemzéseiket, azt látjuk, szinte kínosan ügyelnek arra, hogy az állam–piac–civil társadalom hármásáról csakis mint az érintett szereplők gondolkodását vezérlő társadalmi konstrukcióról beszéljenek, és függőben, mintegy hermeneutikai zárójelben hagyják e megkülönböztetés ontológiai státuszának kérdését:

„Honnan jött a nyomás ehhez a hármasszerkezet differenciálódáshoz? Nehéz nem észrevenni, hogy e felosztás mennyire a korszak uralkodó liberális ideológiáját tükrözi, amely szerint az állam, a piac és a polgári társadalom az a három különálló oszlop, amelyre a modern társadalmi struktúrák épülnek.”⁵

Túloz, de nem teljesen alaptalan Michael Burawoy kritikája, hogy a Gulbenkian Bizottság autonóm története illúziójával hízeleg a tudományos megismerésnek.⁶ Valóban, legalábbis az 1945 előtti időszakra vonatkozó elemzéseik során, vagyis amíg azt vizsgálják, hogyan jött létre és szilárdult meg a társadalomtudományok diszciplináris tagolódása, Wallerstein és munkatársai döntően internalista tudománytörténeti-eszmetörténeti elemzést nyújtanak, a tudományos-egyetemi szféra belső küzdelmeivel, vagy legjobb eseten is az érintett tudósok társadalmi elkötelezettségeivel, értékválasztásaival magyarázzák az átalakulásokat. Csak elvétve vonnak be olyan – nagyon általános – külső magyarázó tényezőket, mint „a modern állam egzaktabb tudás iránti szükséglete,” „a francia forradalom okozta kulturális felfordulás,” vagy az európai gyarmatosítás.⁷ Érdeemes megjegyezni, hogy az 1945 utáni helyzet áttekintésénél az internalista és externalistamagyarázatok aránya lényegesen kiegyenlítettebb. A felsőoktatás világméretű expanziója mellett külső, politikai, gazdasági és demográfiai tényezőket hangsúlyoznak (az USA dominanciáját, a hidegháborút, a dekolonizációs folyamatokat, a népességgrobbanást és a termelékenység óriási expanzióját).⁸ A részletelemzések azonban itt is alapvetően a tudományos élet belső szempontjaira koncentrálnak.

Visszatérve a három fő nomotetikus társadalomtudomány elkülönülésének narratívájára, ebben szintén az internalista megközelítésa hangsúlyosabb. Ez jól látható a politikatudomány késői megjelenésére adott magyarázatuknál: a jogi karok ellenállása hátráltatta önállósulását, és csak az a legitimációs szükséglet tette lehetővé, amelyet a politikai gazdaságtant felváltó közgazdaságtan mint az autonóm-

nak tekintett gazdasági szférát vizsgáló tudomány támasztott vele szemben: hogy tudniillik a másik oldalról igazolja a határmegvonást.⁹ Ahol viszont a tudományos világhoz képest külső okokkal operálnak, mint Wallerstein a fenti idézetben a „korszak uralkodó liberális ideológiájával,” ott is jellemzően szmei, mentális tényezőket neveznek meg.

Noha módszertanilag-ismeretelméletileg nem reflektálnak erre a kérdésre, Wallerstein és társai elemzései a legtöbb ponton olyan radikális konstruktivista értelmezést is megengednek, amely semmiféle realitást nem hajlandó tulajdonítani e konstrukcióknak. Némedi értelmezése ehhez képest a mérsékeltkonstruktivizmus irányába mozdul el, amikor „az állam/piac/(civil) társadalom társadalomtörténetileg *valós* újkori elkülönüléséről”, e tagolódás „sajátos realitásáról” ír.¹⁰ Ugyanakkor számos olyan szövegrész is van Wallerstein és társai elemzésében, amely ellentmond a radikális konstruktivista értelmezésnek. Egyfelől, időnként mégiscsak bevonják elemzéseikbe oksági szerepben „a modern világ egyik kulcsfontosságú intézményét”,¹¹ az államot (érdekes módon a piacot nem), továbbá – mint láttuk – atársadalomtudományok helyzetének második világháború utáni átalakulásáról adott elemzéseikben fokozott hangsúllyal szerepelnek realistatípusú magyarázatok, de az internalista elemzéseikben is élnek realista feltevésekkel.

Steve Woolgar és Dorothy Pawlucha politikatudományból kölcsönzött metaforával „ontological gerrymandering”-nek nevezi a mérsékelt konstruktivisták által gyakran elkövetett hibát, hogy a kutató vagy elméletalkotó saját megismerési céljai alapján önkényesen dönti el: mit problematizál konstrukcióként és mit tekint problémamentes valóságnak, amit aztán oksági tényezőként bevonhat a konstrukciók létrejöttének magyarázatába.¹² Ezt persze még mindig lehet legalább annyiban következetesen művelni, hogy egyazon művön belül ugyanazok az entitások megőrzik konstrukció-, illetve valóság-státuszukat. A Wallerstein-féle elemzések olvasása során az embernek az az érzése, hogy itt még ez sincs így.

A harmadik fejezetben egy helyütt aztán szövegszerűen is ellentmondanak a radikális konstruktivista értelmezésnek, és a tizenkilencedik században „a politikai, a gazdasági és a társadalmi (vagy kulturális, vagy szociokulturális)” autonómnak vélt területei között „mesterségesen felállított választóvonalakról” írnak.¹³ Ha pedig ezt az állásfoglalásukat a jóhiszeműség hermeneutikai elve alapján visszavetítjük a korábbi elemzéseikre, akkor Némedi értelmezését nem egyszerűen túlinterepretálásnak, hanem tévesnek kell tekintenünk. Wallerstein és társai szerint 1945 előtt sem volt valóságos e három terület elkülönülése. Ekkor viszont más helyi értéket kap az 1945 utáni fejleményekre vonatkozó elemzésük is: nem úgy kell felfognunk, hogy a változások hatására többé már nem érvényes ez a hármas tagolódás, hanem hogy az átalakulások fényt vetettek arra a korábbi helyzetben még elkendőzhető tényre, hogy soha nem is volt érvényes.

Ezen az elutasító állásponton van – még hozzá egyértelműbb realista elköteleződéssel – az a történeti elemzés, amely vélhetően egyik fő ihletője volt Wallerstein és munkatársai rekonstrukciónak. Eric R. Wolf 1982-es *Európa és a történelem*

nélküli népek című könyvének bevezető fejezetében¹⁴ hasonló feladatra vállalkozik, mint bő egy évtizeddel később a Gulbenkian Bizottság. Ám annak a folyamatnak az elemzése során, ahogyan „az emberi élet gazdasági és politikai dimenzióit” különálló tudományok, a közgazdaságtan és a politikatudomány területére utalták, a társadalmi kapcsolatokat pedig „gazdasági, politikai vagy ideológiai összefüggéseiktől” függetlenül és önmagukban is okságilag hatékony tényezőkné tekintve a szociológia sajátos tárgyává tették, Wolf mindvégig egyértelműen kifejezésre juttatja, hogy ezt a társadalmi valóság megerősökölésének tartja, amely „végzetes következményekkel járt”, „a megismerés hibás útjára” vitte a társadalomtudományokat.¹⁵

Mint láttuk, mindhárom elemzés szociális konstrukciós folyamatként írja le a modern társadalomtudományok tagolódásának alapjául szolgáló hármas elkülönítés (piac–állam–társadalom) megjelenését, ám más-más ontológiai értéket kapcsolnak hozzá. Némedi Wallerstein-értelmezésekövetkezmény-realista konstruktivizmuskéntfeltételelesen elfogadja, míg Wolf realista módon tagadja az elkülönítés érvényességét, Wallerstein és munkatársai explicit kijelentései viszont kétértelműséggel terheltek és csak az elemzések végén foglalnak egyértelműen állást a wolffipozíció mellett.

Wolf könyve előtt egy évvel jelent meg Habermas nagy összegző műve, *A kommunikatív cselekvés elmélete*, amely bevezetésében ugyancsak kitér a társadalomtudományok tagolódásának kérdésre. Mint Habermas megjegyzi, „a [Talcott] Parsons által javasolt funkció-sémá[ból] [...] kényszermentesen hozzárendelések adódnak a társadalomtudományos diszciplínák és a társadalmi alrendszerök közt.”¹⁶

1. ábra: A parsonsi társadalmi alrendszerek (zárójelben funkcióik) és a társadalomtudományi diszciplínák egymáshoz rendelhetősége Habermas szerint

Figure 1: The correlation between Parsons’ social subsystems (their functions) and the social science disciplines according to Habermas

Gazdaságtan	(Adaptáció) Gazdaság	(Célelés) Politika	Politika-tudomány
Kulturális antropológia	Kultúra (Mintafenntartás)	Társadalmi közösség (Integráció)	Szociológia

Forrás: Habermas, Jürgen (1981/2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat Kiadó, 23. old.

Ugyanakkor Habermas maga korántsem fogadja el ezt a kényelmes munkamegosztást. Az ebbe az irányba tartó tudománytörténeti mozgást – Wallersteinhez és Wolfhoz hasonlóan – társadalmi konstrukciós folyamatként jellemzi. Olyan folyamatként azonban, amelyben kontingens tudománytörténeti okok mellett tár-

gyi okok is szerepet kaptak, amelyek végül megakadályozták kiteljesedését. Az empirikus szaktudománnyá váló politikatudomány a racionális természetjogtól elszakadva a politikára mint társadalmi részrendszerre specializálódott, ahogyan a politikai gazdaságtantól elszakadó közgazdaságtudomány a gazdaságra mint társadalmi részrendszerre. A szociológia és a kulturális antropológia esetében azonban nem ez történt. Jóllehet bizonyos értelemben a szociológia azokra a problémákra szakosodott, amelyeket a szaktudománnyá váló közgazdaságtudomány és politológia „félretoltak”, vagyis a társadalmi integrációra és változásaira, ezáltal „egyetlen alrendszerre is korlátozhatta volna magát”, mégis az történt, hogy „megőrizte az ösztársadalmi problémákra való vonatkozását. Mindig megmaradt a társadalom elmélete is.”¹⁷ A szociológiához hasonlóan az antropológia is életvilágbeli összefüggésükben foglalkozik a köznapi gyakorlattal, ezért egyik sem szakosodhat a célracionális cselekvés funkcionálisan differenciált részrendszerekhez köthető, „viszonylag letisztított” típusaira, a társadalmi cselekvés jelenségvilágának „teljes spektrumával” foglalkozniuk kell. Látható, hogy Habermas itt már saját, rendszer és életvilág megkülönböztetésén alapuló társadalomelmélete alapján magyarázza a társadalomtudományi szakosodás féloldalas voltát. Erre rövidesen visszatérünk, előbb azonban érdemes megnézni, hogy maga Parsons hogyan látta a társadalomtudományi tagolódás és a társadalmi tagolódás viszonyának kérdését.

2. Tudományrendszertan és társadalomelmélet

Az 1956-os, Neil Smelserrel közösen írt *Economy and Society*-ben Parsons a gazdaságelmélet perspektívájából fogalmaz meg három tudomány-rendszertani opciót. Arra a kérdésre, mondja a szerzőpáros, „hogyan kell a gazdaságelméletnek a társadalmi élet nem gazdasági aspektusaihoz való viszonyát felfognunk”, három válasz adható: (1) a gazdaságelméletet fel kell váltani egy komplex társadalomelmélettel; (2) a gazdaságelméletet ki kell egészíteni további absztrakt elméletekkel, amelyek így együttesen lefedik a társadalmi valóságot; (3) a gazdaságelméletet a társadalmi rendszerek általános elmélete sajátos esetének kell tekintenünk.¹⁸ Az első felfogást Thorstein Veblennek és az institucionalista iskolának tulajdonítják, a másodikat Pareto nevéhez kötik, megjegyezve, hogy korábban, a *The Structure of Social Action* című 1937-es műben még Parsons maga is ezt a felfogást vallotta. Jelenlegi felfogásuk szerint viszont, írják, a harmadik álláspont a helyénvaló, megfejtelve azzal, hogy a társadalmi rendszerek általános elmélete a még általánosabb cselekvéselmélet alá sorolandó be a személyiségelmélettel és a kultúraelmélet „bizonyos aspektusaival” egyetemben.¹⁹ 1978-as utolsó művében végül Parsonsa cselekvéselméletet is betagozza a „*human condition* általános paradigmája” alá a fizikai-kémiai, organikus és telikus rendszerek elméletei mellé, ezen a szinten is ragaszkodva a négy funkció szerinti tagolódáshoz.²⁰

De mit mond Parsons atársadalomtudományi diszciplínák tagolódásáról? Amikor Habermas fentebb a parsonsi funkciómátrix alapján vázolja a társadalomtu-

dományi diszciplínák „kényszermentesen” adódó hozzárendelését a társadalmi alrendszerhez, nem hivatkozik parsonsi szöveghelyre. Nem véletlenül. Parson-sugyanis nem így osztja ki a diszciplínák között a tárgyterületeket. Az 1961-es *An Outline of the Social System* című tanulmányában vet talán legexplicitébb módon számot a kérdéssel. Itt először is, elutasítja azt a kínálkozó lehetőséget, hogy a szociológiát a társadalmi rendszer egészének tudományává tegyék, amiből logiku-san következne, hogy a közgazdaságtan és a politikatudomány csak a szociológia résztudományai lehetnének. Ehelyett azt a megoldást javasolja, hogy e két tudomá-ny a nekik megfelelő két alrendszerre, a gazdasági és a politikai alrendszerre specializálódik, a szociológia pedig a fennmaradó kettőre, vagyis az integratív és a mintafenntartó alrendszerekre. Az antropológia viszont nem a társadalmi rendszer valamelyik részrendszerére, hanem egy vele egy szinten levő másik cselekvés-rendszer, a kulturális rendszer szaktudománya lesz.²¹ Habermas ábrájával szemben tehát (szűkebben vett) társadalomtudományok Parsonsnál ugyanabban a klasz-szikus hármas sémában tagolódnak, mint Wallersteinnél és Wolfnál. Ennek azon-ban az az „ára”, hogy két funkcionális alrendszerre is a szociológia specializáló-dik. Ugyanakkor nyilvánvalóan nem véletlen, hogy éppen a kultúra területe az, amely gondokat okoz, ugyanis ennek pozíciója a legkevésbé egyértelmű Parsons rendszerében. Azok a legtágabb értelemben vett jelenségek ugyanis, amelyeketha-gyományosan kulturálisnak tekintünk (vallási hiedelmek és intencionális tárgyaik, ismeretek, értékek, az intézményes vallás, a tudomány, az egyetem, a művészet – hogy csak néhány, ám szándékosan heterogén példát adjunk), az érett Parsonsnál három különböző szinten elhelyezkedő rendszer között oszlanak meg: (a) a minta-fenntartó vagy bizalommegőrző társadalmi alrendszer, (b) a társadalmi rendszerrel egy szinten levő kulturális cselekvési rendszer és (c) a cselekvési rendszerekkel egy szinten levő telikus rendszer között.²² Rövidesenlátni fogjuk, hogy mind Luh-mann, mind Habermas radikálisan eltér Parsonstól a kultúra világának társada-lomelméleti konceptualizálásában. Annak viszont, hogy az antropológia számára Parsons – a Wallerstein által elemzett meggyökeresedett tudományrendszer-tantól eltérően – nem a modernizáció előtti, azon belül is a legalacsonyabb differenciá-lódási szinten levő „primitív társadalmak” tanulmányozását utalja ki (jóllehet ez eléggé plauzibilisnek tűnne), vélhetően az az oka, hogy akkor a kulturális rendszer saját tudomány nélkül maradna, esetleg át kellene engedni a *humanities* műve-lőinek. Így mindenestre, legalábbis ebben a vonatkozásban elmondhatjuk, hogy antropológia-konceptiója jobban összhangban van a tudományterület második világháború utáni fejleményeivel.

Ha Parsons és Smelser fenti tudományrendszertani alternatívái felől szem-ügyre vesszük a Wolf által a fennálló rossz tudománystruktúra felváltására javo-solt „átfogó embertudomány” [*holistic human science*]eszményét, nyilvánvaló, hogy az az első opcióhoz sorolható.²³ Burawoy hasonló dologgal vádolja a Gul-benkian-jelentés készítőit is, hogy tudniillik egyetlen történeti jellegű tudomány „elvonat és totalizáló utópiájába” szeretnék egyesíteni a társadalomtudományi disz-

ciplínákat, ez azonban szerintem félreértelmezés.²⁴ Wallersteinék valójában óvatosan a diszciplináris jelleg fenntartása, legfeljebbelsőátrendezése mellett foglalnak állást és inkább egyfajta nyitott, önszerveződő multidiszciplinaritást propagálnak, a tudásterületek alternatív összerendezésével való kreatív kísérletezést.²⁵ Sokkal inkább vádolhatók azzal, hogy csupán azt öntötték programba, ami már amúgyis folyamatban volt, és amit ma John Ziman nyomán a tudományok posztakadémikus átalakulása néven emlegetünk. Utópikusak pedig annyiban voltak, hogy ezt a változást alapvetően a tudomány autonóm működése révén remélték megvalósulni, nem pedig a piaci logika fokozottabb érvényesülése következtében. E tekintetben Burawoy tézise a piacosítás harmadik hullámának a tudományba való begyűrűzéséről hitelesebbnek tűnik.²⁶ Mindezek alapján mindenesetre Wallerstein és a bizottság javaslata a fenti második opcióba sorolandó, annak nyitott, dinamikus variánsának tekinthető.

Ebben a jelen helyzetben Parsons saját koncepciója a társadalomtudományi diszciplinákat elrendező nagy általános társadalomelméletre még annyira sem plauzibilis, mint az ő idejében volt. Miközben a kortárs társadalomtudományok számára elérhetővé vált a *bigdata*, a széles körben elfogadott *grand theory*nakkevessé érezzük realitását, ahogyan *abighistory* gondolatát is a szcientisztikus leegyszerűsítés gyanúja lengi körül. Talán mégis érdemes megnézni két olyan társadalomelméleti koncepció tudományrendszertani implikációit, amelyek a parsonsi elmélet kritikai továbbgondolására vállalkoztak.

Niklas Luhmann tudományrendszertana alapvető logikájában Parsonsét követi, persze saját elméleti újításainak figyelembevételével. *Szociális rendszerek* című első összefoglaló művében rendszerképződés három szintjéről és az ezekkel korreláló három elemzési szintről beszél. A legfelső szinten az általános rendszerelméletet találjuk, amely alá a gépek, organizmusok, szociális és pszichikai rendszerek elméleti sorolódnak, a szociális rendszerek pedig a harmadik szinten az interakciók, szervezetek és társadalmak ontológiai kategóriái szerint tagolódnak, a nekik megfelelő elméletekkel.²⁷ Luhmann rendszerontológiáját és Parsonstól való eltéréseit itt nem elemezhetjük részletesen, ám néhány megfigyelést érdemes megtennünk. Mindenekelőtt látható, hogy míg Parsons a négyes funkciósema szerint összefüggő alrendszereket képez az egyes rendszereken belül, addig Luhmann következetesen inkább specifikus altípusokat különít el a rendszertípusok alatti elemzési szinten. Ez összefügg a parsonsi négyes funkciósema elutasításával. Szisztematikai helyét tekintve a parsonsi cselekvési rendszer ekvivalensének tekinthető nála, ám ontológiailag kommunikációkból áll a szociális rendszer, amelyből így kikerülnek mind a viselkedési, mind a mentális jelenségek, a kulturális rendszer kategóriája pedig egy az egyben eltűnik. (Ahogy egyébként eltűnik a telikus rendszer és a mintafenntartó/bizalommegőrző társadalmi alrendszer is – az a másik két parsonsi rendszer, amelynek a mindennapi tapasztalatban kulturálisként azonosított jelenségeket foglal magában). Az egyedül megmaradó társadalom mellé az interakció és a szervezet kategóriái emelkednek fel a szociális rendszerek alternatív, egyenrangú típusaiként.

A társadalom mint rendszer alatti szinten pedig elsősorban differenciálódási forma szerint elkülönülő típusokat (szegmentált, centrum/periféria szerint differenciált, rétegzett és funkcionálisan differenciált társadalmak) találunk.²⁸ A gazdasági, politikai stb. rendszerek akkor a funkcionális tagolódáson belül jelentkező részrendszerek. Luhmann elutasítja Parsons „analitikus realizmusát,” és e funkciórendszereket a társadalmi életben valóságosan elkülönülő, történelmileg – autopoietikusan – kialakult entitásoknak tartja, amelyek egymással szemben műveletileg zártak, monász-szerűen áthatolhatatlanok. E tekintetben tehát, ha visszakapcsolódunk az előző fejezet vitájához, Wallerstein Némedi-féle interpretációjához közeli realista pozíciót foglal el a társadalmon belül elkülönült szférák vonatkozásában, még hozzá egyértelműbben, mint Parsons. Ugyanakkor e funkcionális társadalmi részrendszerek, nevük ellenére nem egyszerű rész-egész viszonyban állnak a társadalommal, hanem „minden részrendszer a teljes rendszert rekonstruálja, amelyhez tartozik [...], saját (részrendszer-specifikus) rendszer/környezet differenciája révén,”²⁹ és a társadalmon belüli valóságos (kommunikációs) események egyszerre több funkciórendszer szempontjából is leírhatók, ebben az értelemben tehát Luhmann rendszer-realizmusa korántsem egyszerű, naiv realizmus.

A funkcionális kényszerek parsonsi négyes sémájának elvetése ugyanakkor lehetővé teszi Luhmann számára, hogy a társadalmat ne négy, hanem számos részrendszerből állónak tekintse. A gazdaság, politika, jog, tudomány, vallás, művészet, tömegmédiák stb.³⁰ ilyen, a társadalmi modernizáció (a rétegzettről a funkcionális differenciálódásra történő átállás evolúciós-történeti folyamata) során, sok szempontból kontingens módon, ám mindig autopoietikusan, önszerveződés révén kialakuló részrendszerek.³¹ Mint a felsorolásból látható, az eltűnt kulturális és mintafenntartó rendszer tartalmi itt, funkcionális társadalmi részrendszerek sokságára bomolva bukkannak fel.

A tudomány a fent jellemzett funkcionális részrendszerek egyike a modern társadalmakban, diszciplináris tagolódása pedig ugyanazt az autopoietikus szerveződési logikát követi: műveletileg zárt, egymással csak strukturálisan kapcsolódó részrendszerek kialakulása, kontingens evolúciós folyamatként.³² Érdemes persze itt megfontolni Némedi némiképp rosszmájú kritikáját: „ha az egyes diszciplinákat luhmanni értelemben vett autopoietikus rendszereknek tekintjük, akkor Luhmann saját eljárása eleven cáfolata a rendszerek autopoietikus zártságára vonatkozó tételének.”³³ Én mindazonáltal látok lehetőséget adisziplina-képződés luhmanni elméletben, ha meg akarjuk érteni a szaktudományos határok átrendeződések történeti dinamikáját. A diszciplináris határok közötti kommunikáció pedig nemcsak hogy biztosítható elmélete szerint, még hozzá szervezetek révén,³⁴ de ez a felismerés kifejezetten jól illeszkedik a mind szélesebb körű és mind több kombinációt kipróbáló multidiszciplinaritásnak a Gulbenkian Bizottság jelentésében megfogalmazott programjához.

Parson és Luhmann elméletének fényében, ám megfontolásait tudományrendszertanilag általánosítva azt mondhatjuk, hogy a magyarban meggyökeresedett

„társadalomelmélet” elnevezést nem a társadalom elméleteként (*theory of society*), hanem a társadalmi szféra elméleteként (*theory of the social*, vagy egyszerűbben: *social theory*) célszerű felfognunk, az pedig ekkor elméletfüggő kérdés lesz, hogy az így felfogott társadalomelmélet mikor jelenti egyben a társadalom elméletét.³⁵ Parsonsnál a társadalomelmélet cselekvési rendszerek elmélete, Luhmannnál pedig a szociális rendszereké mint kommunikációs rendszereké. A társadalom elmélete mindkettejükénél egy specifikációs szinttel lejjebb helyezkedik el.

A társadalomtudományok diszciplináris tagolódása tekintetében azonban még nagyobb különbség van köztük. Míg Parsonsnál, mint láttuk, a társadalmi rendszeren belüli alrendszerekre szakosodik a gazdaságtudomány, a politikatudomány és a szociológia, addig Luhmannnál az általános szociológiaelmélet egyet jelent a szociális rendszerek elméleteként felfogott társadalomelmélettel, a szociológia mint tapasztalati tudomány pedig ebből következően a szociális rendszerek különböző típusainak (interakció, szervezet, társadalom) empirikus megvalósulásait tanulmányozó tudomány lesz. Ami igazán érdekes (ha tetszik, botrányos): Luhmann koncepciójából az következik, hogy a gazdaságtudomány és a politikatudomány viszont – aszociológiához képest két szinttel lefokozva – egy-egy funkcionális társadalmi részrendszer szaktudományává válik. Ez még annál is egyenlőtlenebb viszony, mint amit Parsons el akart kerülni. További fontos különbség, hogy a számos részrendszer mindegyike saját, a politika- és gazdaságtudománnyal és egymással egyenrangú szaktudomány kialakítását teszi indokolttá (jogtudomány, vallástudomány, a tudomány tudománya stb.). A szociológia viszont már csak azért sem lehetne velük egy szinten elhelyezkedő szaktudomány, mert sem a mintafenntartó/bizalommegőrző alrendszernek, sem a szocietális közösség alrendszernek sincs részrendszer-megfelelője Luhmann elméletében.

Visszatérve Habermashoz, jól ismert, hogy nála a társadalom nem alrendszerre bontható fel, mint Parsonsnál, és nem is funkcionális részrendszerek dimenzióinak összessége, mint Luhmannnál, hanem mindenekelőtt két komponense van: rendszer és életvilág. E kettő nem egyszerűen két része vagy fele a társadalomnak (bár bizonyos értelemben az), de nem is egyszerűen két aspektusa vagy leírása (bár bizonyos értelemben az is). A társadalmat ugyanis csak a külső megfigyelő nézőpontjából írhatjuk le rendszerként. Ekkor azokra a mechanizmusokra figyelünk, amelyek „a nem szándékolt cselekvési összefüggéseket a cselekvések következményeivel való funkcionális összefüggésük révén stabilizálják,” és ezáltal valószínűsítik meg a társadalom anyagi újratermelését.³⁶ Életvilágként leírni viszont csak résztvevői nézőpontból lehet a társadalmat. Ekkor a benne résztvevők cselekvési orientációit összehangoló cselekvéskoordinálási mechanizmusokra fókuszálunk, amelyek a társadalom szociokulturális újratermeléséért felelősek. Ugyanakkor ez a perspektivabeli különbség egyszerre eredményez sajátos „többetlátást” és sajátos vakságot mindkét oldalon. A résztvevői perspektívából láthatóvá válik, hogy a megfigyelői nézőpontra építő rendszerelméleti szociológia az életvilág három szerkezeti összetevőjéből (kultúra, társadalom, személyiség) csak egyiket képes

saját tárgyaként megragadni: a társadalmat, vagyis az intézményrendszert, a másik kettőt pusztán e társadalom környezetében levő rendszernek látja (ahogy ez mind Parsons, mind Luhmannelméletében megjelenik). Hasonlóképpen, a külső, megfigyelői nézőpontból látható, hogy a résztvevői perspektíván alapuló megértő szociológia csak egyik alrendszerként képes észlelni: a parsonsi értelemben vett mintafenntartót, és ezáltal „életvilággá oldja fel a társadalmat.”³⁷ Ez az ördögglakatszerűen összefonódó életvilág és rendszer alkotta társadalom tehát ontológiailag meglehetősen furcsa képződmény. Ha a korábbi konstruktivizmus–realizmus viszonylatában nézzük, azt mondhatjuk, hogy a társadalom rendszer-komponensét Habermas realista módon fogja fel. Persze Luhmannhoz hasonlóan módszertanilag, ismeretelméletileg, sőt transzcendentálisfilozófiaiilag túlságosan szofisztikált gondolkodó ahhoz, hogy itt valamiféle naiv realizmusra gondoljunk, de alapjában mégis realista attitűdről van szó. Az életvilág tekintetében viszont, úgy vélem, a korábban bevezetett következményrealista konstruktivizmus meghatározás adja vissza helyesen az álláspontját: az életvilág csak a résztvevők mentális, konstrukciós folyamatai révén létezik, és csak rajtuk, vagyis a résztvevői perspektíván keresztül közelíthető meg tudományosan is, ám létezése ekként mégiscsak valóságos és nélkülözhetetlen a társadalom fennállásához. Következésképpen a rendszeren és az életvilágon belüli differenciálódási folyamatok, de rendszer és életvilág szétválása is ebben a következményrealista értelemben valóságos folyamatok. E kérdésben Luhmannhoz és Parsonshoz hasonlóan Habermas is Némedi Wallerstein-interpretációja oldalán áll, szemben magával Wallersteinnel és Wolffal.

Habermas felől nézve egyébként az is érthető, miért a gazdaság (vagy a piac) és a politika (vagy az állam) a két konstans elem a társadalmi differenciálódás akár ideológiai, akár társadalomelméleti konceptualizálásában, és miért akkora a zavar a további alkotóelem(ek) fogalmi megragadásában – (civil) társadalom, társadalmi közösség, kulturális rendszer, mintafenntartó rendszer, életvilág stb. A megfigyelői perspektívából megközelíthető két rendszerrel szemben a csak résztvevői nézőpontból látható életvilág struktúrái ugyanis lényegesen nehezebben ragadhatók meg a (valamennyire óhatatlanul objektíváló) tudományos megismerés számára.

A társadalomtudományok tagolódásával kapcsolatban egyébként Habermas kevés pozitívat mond a műben. A korábban említettekén túl elsősorban a létező társadalomtudományi megközelítések, irányzatok, programok kritikájával találkozunk („a funkcionalista ész kritikája”, „a megértő szociológia hermeneutikai idealizmusa” stb.), explicit tudományrendszertannal kevésbé. Annyit azonban még kijelent, hogy a szociológiának az össztársadalmi problémákra való elkerülhetetlen vonatkozása magyarázza „a szociológia és a társadalomelmélet makacs szövetségét.”³⁸ A szociológia e kiemelt státusza tekintetben tehát nagyon hasonló az álláspontja Luhmannéhoz. Saját elméletalkotói gyakorlata alapján azonban azt mondhatjuk, ez a társadalomelmélet vagy szociológia nagyon széles multidiszciplináris bázisra építi elméleteit.

3. Összegzés

A fenti elemzéseknek nem volt céljuk, hogy a társadalomtudományok jelen helyzetére vonatkozó diagnózist nyújtsanak, csupán néhány ma már klasszikusnak tekinthető tudománytörténeti és társadalomelméleti rekonstrukció összevetésére vállalkoztak. Mint láttuk, Wallerstein és Wolf egyaránt vitatja a társadalomtudományok huszadik század elejére megszilárduló tagolódását. A jelen írásban szem előtt tartott hármas, a gazdaságtudomány, a politikatudomány és a szociológia vonatkozásában az elutasítás alapja tárgyuk, a piac, az állam és a civil társadalom valóságos elkülönülésének tagadása. Parsons, Luhmann és Habermas ezzel szemben egyaránt olyan társadalomelméletet fogalmaztak meg, amelyben kellően reális differenciálódási folyamatok zajlanak le ahhoz (bár nem feltétlenül a fenti hármas tagolódás formájában), hogy az indokoltá tegyen ilyesféle tudományos szakosodást. A társadalomelmélet mint egyfajta metadisziplináris (társadalom)tudomány ugyanakkor olyan egységesítő nézőpontot tesz lehetővé számukra, ahonnan nézve a szaktudományos tagozódás nemcsak nem leküzdendő fogyatéknak, de egyenesen hasznosítható erőforrásnak mutatkozik. Ebben az értelemben Parsons, Luhmann és Habermas rendkívül széles tudományos merítési bázisra alapozó elméletalkotói gyakorlata és az ezt legitimáló, szaktudományok feletti társadalomelmélet eszméje igenis hozzájárulhatna a „társadalomtudományok megnyitásának” a Gulbenkian Bizottság jelentése által vizionált programjához.

JEGYZETEK / NOTES

1. Wallerstein, Immanuel et al. (1996): Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission of the Restructuring of the Social Sciences. Stanford: Stanford University Press. Magyarul A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése címmel jelent meg 2002-ben a Napvilág Kiadónál.
2. Wallerstein, Immanuel (1995/2000): What Are We Bounding, and Whom, When We Bound Social Research? In uő: The Essential Wallerstein. New York: The New Press, 170–184. old. (eredeti megjelenés: Social Research 63(1): 839–856 old.), illetve Wallerstein, Immanuel (1999): The Heritage of Sociology, The Promise of Social Science. Presidential Address, XIVth World Congress of Sociology, Montreal, 26 July 1998. Current Sociology 47(1), 1–37. old.
3. Némedi Dénes (2008): Bevezetés. A szociológia problémája – ma. In uő (szerk.): Modern szociológiai paradigmák. Budapest: Napvilág Kiadó. 40. old. [Kiemelés az eredetiben. – M. G.]
4. Némedi, i.m. 41. old.
5. Wallerstein (1995/2000) 179–180. ok. [Ha másként nem jelölöm, az idegen nyelvű hivatkozásokból vett szövegeket a saját fordításomban közlöm. – M. G.] – Hasonlóképpen: „A több különálló társadalomtudományi diszciplína létrehozása annak a tizenkilence-

dik századi törekvésnek volt része, hogy egyre gyarapodó »objektív« tudásra tegyenek szert a »valóságról«, empirikus kutatási eredmények alapján.” Wallerstein et al. (1996), 13. old.; „... a nomotetikus társadalomtudományok művelői – gazdaságtudósok, politikatudósok és szociológusok – alig várták, hogy kijelöljék saját, egymásától (mind tárgyában, mind módszertanában) lényegileg különböző, elkülönült területük határait. A gazdaságtudósok ezt azáltal tették meg, hogy ragaszkodtak a ceteribusparibus feltevés érvényességéhez a piaci műveletek elemzése során. A politikatudósok azáltal, hogy korlátozták érdeklődésüket a hivatalos kormányzati struktúrákra. A szociológusok pedig azáltal, hogy ragaszkodtak a társadalmi újonnan formálódó, a gazdaságtudósok és politológusok által figyelmen kívül hagyott területéhez.” i.m., 31. old.; „... az ebben a korszakban kialakított [diszciplináris] határok [...] a kutatási tárgyak közötti három olyan választóvonalat tükröztek, amelyek a kor tudósainak szemében nyilvánvalónak tűntek...” Wallerstein (1999), 2. old.

6. Burawoy, Michael (2007): Open the social sciences: Towhom and for what? *Portuguese Journal of Social Sciences*. 6:3, 137. old.
7. Wallerstein et al. (1996) 6., 8., 20. és 28. old.
8. I.m., 32. skk. old.
9. I.m., 19–20. old.
10. Azért csak „mozdul el”, mert nyilvánvalóan különbséget kell tennünk a radikális konstruktivizmus feladásának két fajtája között: (a) amikor valaki a konstruktumoknak maguknak tulajdonít reális hatékonyságot (az úgynevezett Thomas-elv értelmében), illetve (b) amikor minden konstrukciótól független, előttes valóság létét feltételezi. Bár a radikális konstruktivizmus, ha következetes kíván maradni, egyiket sem teheti meg, gyenge konstruktivizmuson általában mégis csak az utóbbi álláspontot értik. Némedi értelmezése viszont csupán az első értelemben adja fel a radikalizmust. Ezt az álláspontot a következőkben következményrealista konstruktivizmusnak fogom nevezni. A szigorú és a kontextuális konstruktivizmus megkülönböztetéséről lásd Best, Joel (1993): *But Seriously Folks: The Limitations of the Strict Constructionist Interpretation of Social Problems*. In Gale Miller and James A. Holstein (szerk.): *Constructionist Controversies: Issues in Social Problems Theory*. New York: Aldine de Gruyter, 109–127. old.
11. Wallerstein et al. (1996) 84. old.
12. Woolgar, Steve és Dorothy Pawluch (1985): *Ontological Gerrymandering: The Anatomy of Social Problems Explanations*. *Social Problems*, 32:3, 214–227. old.
13. Wallerstein et al. (1996) 76. old.
14. Wolf, Eric R. (1982/1995): *Európa és a történelem nélküli népek*. Budapest: Akadémiai Kiadó–Osiris–Századvég, 19. skk. old. – Ami a két történelmi elemzés közötti hatás-összefüggést illeti: Gulbenkian-jelentés szinte egyáltalán nem hivatkozik másodlagos irodalomra, ám Wolf művének a címére utalnak a szövegben, lásd Wallerstein et al. (1996) 22. old.
15. Wolf, i.m., 20. old.
16. Habermas, Jürgen (1981/2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat Kiadó, 23. old.

17. Uo. [Kiemelés az eredetiben – M. G.]
18. Parsons, Talcott és Neil J. Smelser (1956): *Economy and Society. A Study in the Integration of Economic and Social Theory*. Routledge & Kegan Paul, 5–6. oldalak.
19. Parsons és Smelser, i.m., 6. old. 1. lj.; (itt még hiányzik a negyedik cselekvési alrendszer, a viselkedési rendszer fogalma).
20. Parsons, Talcott (1978): *A Paradigm of the Human Condition*. In uő: *Action Theory and the Human Condition*. New York: The Free Press. Parsons elméleti fejlődéséről lásd Pokol Béla (1987): *A funkcionista rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról*. In: Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest: Gondolat Kiadó, 158–228. old.
21. Parsons, Talcott (1961): *An Outline of the Social System*. In: Talcott Parsons et al.: *Theories of Society. Foundations of Modern Sociological Theory*. Volume 1. New York: The Free Press, 34. old.
22. Lásd ehhez Pokol Béla kritikai elemzését: Pokol (1987) 208–212. old.
23. Wolf, i.m., 33–34. old.
24. Burawoy i.m. 139. old.
25. Wallerstein et al. (1996) 94–105.
26. Burawoy i.m. 144. skk. old.
27. Luhmann, Niklas (1984/2009): *Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai*. Budapest: AKTI – Gondolat Kiadó, 15–18. oldalak. – Későbbi elméleti fejlődése során aztán mind inkább világossá válik számára, hogy az általános rendszerelmélet fölé egy még általánosabb szintet kell helyeznünk, a differencia- vagy formaelméletet, lásd erről Brunczel Balázs (2010): *Modernitás illúziók nélkül. Niklas Luhmann társadalom- és politikaelmélete*. Budapest: L'Harmattan, 2010, 27. old.
28. Lásd Luhmann, Niklas (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 612 skk. old.
29. I.m. 598. old.
30. A funkciórendszerek kánonjára tett javaslatokhoz lásd Roth, Steffen és Anton Schütz (2015): *Ten Systems: Toward a Canon of Function Systems*. *Cybernetics and Human Knowing* 22(4), 11–31. old. és Brunczel i.m. 116. old. 308. lj.
31. Itt azért érdemes felhívni a figyelmet egy elméleti tisztázatlanságra Luhmannál: az egyes részrendszerek olyan problémákra szakosodnak, amelyeket a korábbi, még nem funkcionálisan differenciálódott társadalmakban is meg kellett oldani, ezért gazdaságról, politikáról stb. nemcsak a modern társadalom részrendszereiként, de általánosabb társadalomelméleti értelemben vett szférákként is joggal beszélhetünk, ennek pedig a társadalomtudományi diszciplínák alább tárgyalandó tagolódására is következményekkel kell, hogy járjon. Lásd a politika esetében Brunczel i.m. 146. old.
32. Luhmann, Niklas (1990): *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 446. skk. old.
33. Némedi Dénes (2000): *Reflexiók a társadalomelmületről*. Balogh István-Karácsony András: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig* című

- könyve kapcsán. Szociológiai Szemle10(4), 124. old.
34. Lásd Luhmann (1997) 834.
35. Egyetérthetünk Némedi Dénessel (id. hely), hogy a társadalomelmélet mint egyfajta transz- vagy metadisziplináris tudományos diskurzus kialakításának egyik fő hozzájárulása, hogy lehetővé teszi „a hagyományos disziplinaritást mint tagolási elv” negatív hatásainak leküzdését, ezért nem lenne helyénvaló szaktudományként intézményesíteni.
36. Habermas i.m. 359. old.
37. I.m. 380. old.
38. I.m. 24. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Best, Joel (1993): But Seriously Folks: The Limitations of the Strict Constructionist Interpretation of Social Problems. In Gale Miller and James A. Holstein (szerk.): Constructionist Controversies: Issues in Social Problems Theory. New York: Aldine de Gruyter, 109–127. old.
- Brunzel Balázs (2010): Modernitás illúziók nélkül. Niklas Luhmann társadalom- és politikaelmélete. Budapest: L'Harmattan, 2010.
- Burawoy, Michael (2007): Open the social sciences: To whom and for what? Portuguese Journal of Social Sciences. 6:3, 137–146. old.
- Habermas, Jürgen (1981/2011): A kommunikatív cselekvés elmélete. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Luhmann, Niklas (1984/2009): Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai. Budapest: AKTI – Gondolat Kiadó.
- Luhmann, Niklas (1990): Die Wissenschaft der Gesellschaft. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1997): Die Gesellschaft der Gesellschaft. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Némedi Dénes (2000): Reflexiók a társadalomelméletről. Balogh István-Karácsony András: Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig című könyve kapcsán. Szociológiai Szemle10(4): 117–124. old.
- Némedi Dénes (2008): Bevezetés. A szociológia problémája – ma. Inuő (szerk.): Modern szociológiai paradigmák. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Parsons, Talcott (1961): An Outline of the Social System. In: Talcott Parsons et al.: Theories of Society. Foundations of Modern Sociological Theory. Volume 1. New York: The Free Press, 30–79. old.
- Parsons, Talcott (1978): A Paradigm of the Human Condition. Inuő: Action Theory and the Human Condition. New York: The Free Press, 352–433. old.
- Parsons, Talcott és Neil J. Smelser (1956): Economy and Society. A Study in the Integration of Economic and Social Theory. Routledge & Kegan Paul.

- Pokol Béla (1987): A funkcionista rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas-Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról. In: Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla: Modern polgári társadalomelméletek. Budapest: Gondolat Kiadó, 153–323. old.
- Roth, Steffen és Anton Schütz (2015): Ten Systems: Toward a Canon of Function Systems. *Cybernetics and Human Knowing* 22(4), 11–31. old.
- Wallerstein, Immanuel (1995/2000): What Are We Bounding, and Whom, When We Bound Social Research? In uő: *The Essential Wallerstein*. New York: The New Press, 170–184. old.
- Wallerstein, Immanuel (1999): The Heritage of Sociology, The Promise of Social Science. Presidential Address, XIVth World Congress of Sociology, Montreal, 26 July 1998. *Current Sociology* 47(1): 1–37. old.
- Wallerstein, Immanuel et al. (1996): Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission of the Restructuring of the Social Sciences. Stanford: Stanford University Press. [Magyarul: Uők: A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése. Budapest: Napvilág Kiadó, 2002.]
- Wolf, Eric R. (1982/1995): Európa és a történelem nélküli népek. Budapest: Akadémiai Kiadó–Osiris–Századvég.
- Woolgar, Steve és Dorothy Pawluch (1985): Ontological Gerrymandering: The Anatomy of Social Problems Explanations. *Social Problems*, 32:3, 214–227. old.